

Ύστερη Κλασική και Ελληνιστική Τέχνη

Ευάγγελος Β. Τσακνάκης

Φοιτητική Εργασία (ΕΛΠ1565, ΑΠΚΥ)
Δολίχη, 3-2010

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή

1. Σύγκριση της αρχιτεκτονικής της Ύστερης Κλασικής και της Ελληνιστικής περιόδου, μέσα από την ανάλυση του ναού του Διός στη Νεμέα και του Βωμού της Περγάμου. Τα καινοτόμα στοιχεία της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής
2. Τα βασικά χαρακτηριστικά της ύστερης κλασικής πλαστικής που υιοθετήθηκαν στην πλαστική της ελληνιστικής περιόδου. Η χρονική φάση, κατά την οποία αυτά παρουσιάζονται, καθώς και οι κύριοι εκπρόσωποί τους
3. Ομοιότητες και διαφορές ως προς την απόδοση τους στην ύστερη κλασική πλαστική και στην πλαστική της ελληνιστικής περιόδου, όπως εντοπίζονται κατά την περιγραφή δύο χαρακτηριστικών έργων
4. Οι νέες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που αναπτύσσονται κατά την ελληνιστική περίοδο σε νέο γεωγραφικό πλαίσιο, οι οποίες δικαιολογούν τις προαναφερόμενες διαφορές

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Η τέχνη της Ελληνιστικής περιόδου παρουσιάζει ομοιότητες και διαφορές με την τέχνη της Ύστερης Κλασικής αρχαιότητας. Στην παρούσα μελέτη συγκρίνεται η αρχιτεκτονική του ναού του Διός στη Νεμέα με την αρχιτεκτονική του Βωμού της Περγάμου, τονίζοντας τα καινοτόμα στοιχεία της Ελληνιστικής περιόδου. Επισημαίνονται επίσης τα βασικά χαρακτηριστικά της Ύστερης Κλασικής Πλαστικής που υιοθετήθηκαν στην πλαστική της Ελληνιστικής περιόδου και μέσα από την περιγραφή του Ερμή του Πραξιτέλους και της Αφροδίτης της Μήλου εντοπίζονται οι ομοιότητες και οι διαφορές ως προς την απόδοση της πλαστικής τέχνης σε κάθε περίοδο. Τέλος, τεκμηριώνονται οι διαφορές με βάση τις νέες πολιτικές συνθήκες που αναπτύσσονται κατά την ελληνιστική περίοδο.

1. Σύγκριση της αρχιτεκτονικής της Ύστερης Κλασικής και της Ελληνιστικής περιόδου, μέσα από την ανάλυση του ναού του Διός στη Νεμέα και του Βωμού της Περγάμου. Τα καινοτόμα στοιχεία της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής

Εικόνα 1: Ο ναός του Διός στη Νεμέα 330 π.Χ. (Φωτ. Τουριστικές διαδρομές)

Ο ναός του Διός στη Νεμέα Ν. Κορινθίας, 330 π.Χ. (εικ. 1), αποτελούσε το κυριότερο κτίριο του ιερού. Κτίστηκε μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ και ο ρυθμός του ήταν δωρικός περίπτερος (44,57 x 22,15).¹ Οι αναλογίες του ναού είναι κανονικές και οι δίτονες κιονοστοιχίες διαιρούν το σηκό σε

τρεις υποστάσεις, κάτι που αποτελεί παραδοσιακό στοιχείο για την εποχή.² Από τους έξι κίονες, που περιλάμβανε στις στενές πλευρές και από τις δώδεκα στις μακρές πλευρές, τρεις παραμένουν ακόμη όρθιοι, ένας από την περίπτωση και οι δύο του προδόμου. Επίσης, σώζονται σπόνδυλοι κίωνων, μέλη από την οροφή, τρίγλυφα και μετόπες.³

Ένας μεγάλος βωμός (2,42 x 40,58 μ.) υπήρχε στα ανατολικά του ναού. Η οροφή του σηκού υποβαστάζονταν από κιονοστοιχία με κορινθιακούς κίονες. Πίσω από τους κίονες, υπήρχε μια κρύπτη (4,05 x 3,62 μ.), βάθους 1,98 μ., στην οποία οδηγούσαν τέσσερις βαθμίδες.⁴ Ομοιότητες στις αναλογίες και στις μορφές με το ναό της Αθηνάς στην Τεγέα οδηγούν στην υπόθεση ότι οι δυο ναοί κτίστηκαν από τον ονομαστό γλύπτη Σκόπτα από την Πάρο.⁵

Στα πέριξ του ναού, υπάρχει μία ορθογώνια κατασκευή (22,40 x 13 μ.), τα θεμέλια της παλαιότερας (20 x 36 μ.) και του γυμνασίου (20 x 85 μ.). Πεντακόσια μέτρα νοτιανατολικά του ναού, στους πρόποδες του λόφου, διακρίνεται η θέση του σταδίου και του θεάτρου, από τα οποία δεν σώθηκε κανένα αρχιτεκτονικό μέλος. Όλα αυτά τα οικοδομήματα κατασκευάστηκαν τον 4ο αι. π.Χ.⁶

Ο Βωμός της Περγάμου, 180-160 π.Χ., (εικ. 2) ανακαλύφθηκε από Γερμανούς αρχαιολόγους σε

¹ Βλ. ΤΕΙ Πειραιά.

² Κοκκόρου (1995), σ. 184.

³ Βλ. ΤΕΙ Πειραιά.

⁴ Βλ. ΤΕΙ Πειραιά.

⁵ Κοκκόρου (1995), σ. 183-184.

⁶ Βλ. ΤΕΙ Πειραιά.

ανασκαφές στη Μικρά Ασία γύρω στα 1880 και μεταφέρθηκε στο Βερολίνο, όπου αναστηλώθηκε στην αρχική του μορφή και σήμερα εκτίθεται εντός του Μουσείου της Περγάμου.⁷ Ο Βωμός της Περγάμου αποδεικνύει την έφεση στις μνημειακές κατασκευές στην Ελληνιστική Εποχή.⁸ Πρόκειται για Ιωνικό μνημείο, που παρόμοιά του υπήρχαν από την Αρχαϊκή περίοδο στην ανατολική Ιωνία.⁹ Η τράπεζα βρισκόταν σε ένα πόδιο, στο οποίο οδηγούσαν εικοσιοκτώ βαθμίδες και περιβαλλόταν από ιωνικές κιονοστοιχίες.¹⁰ Η ζωφόρος με θέμα Γιγαντομαχίας αποτελεί γνήσιο δείγμα ελληνιστικής πλαστικής.¹¹

Τα καινοτόμα στοιχεία, που εντοπίζονται στην αρχιτεκτονική του Βωμού της Περγάμου της Ελληνιστικής Περιόδου, σε σχέση με την αρχιτεκτονική του ναού του Διός στη Νεμέα της Ύστερης Κλασικής

Εικόνα 2: Ο Βωμός της Περγάμου 180-160 π.Χ.
(Φωτ. Στεργίου, Π.)

περιόδου, είναι σαφώς ο ιωνικός ρυθμός του Βωμού, σε αντίθεση με το ρυθμό του ναού του Διός στη Νεμέα που είναι δωρικός. Ο Βωμός, με το πλήθος ιωνικών κίωνων και τη ζωφόρο, αποτελεί μνημειακή κατασκευή. Μνημειακή ήταν και η κλίμακα που οδηγούσε στο εσωτερικό του μνημείου, όπου υψώνονταν ο κυρίως βωμός.¹² Η ανωδομή του μνημείου διακοσμούσαν από παραστάσεις αλόγων, λιονταριών, Τριτώνων και Γρυπών.¹³

2. Τα βασικά χαρακτηριστικά της ύστερης κλασικής πλαστικής που υιοθετήθηκαν στην πλαστική της ελληνιστικής περιόδου. Η χρονική φάση, κατά την οποία αυτά παρουσιάζονται, καθώς και οι κύριοι εκπρόσωποί τους

Στην Ύστερη Ελληνιστική Εποχή (150-50 π.Χ.), εμφανίζεται η κλασικιστική τάση, η οποία ευδοκίμησε περισσότερο στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου είχε

ανθίσει νωρίτερα, παρά στα κέντρα της Ανατολής.¹⁴ Η κλασικιστική τάση εντοπίζεται, αρχικά, στη ζωφόρο της Τηλέφου του Βωμού της Περγάμου.¹⁵ Πραξιτέλεια και Σκοπαδικά Ύστεροκλασικά πρότυπα ανάγονται στα αγάλματα των θεών, όπως η Αφροδίτη της Μήλου –λίγο μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. – και ο Ποσειδώνας της Μήλου – στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ.. Ο Πραξιτέλης άκμασε στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα βασικά στοιχεία της τέχνης του ήταν οι ευλύγιστες μορφές του Ερμή, του Απόλλωνα και των Σατύρων, η λεία και τρυφερή απόδοση της σάρκας, καθώς και οι γυμνές ή μισόγυμνες Αφροδίτες με λεία επιδερμίδα.¹⁶ Ο Σκόπας, γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., απέδιδε μορφές που εξέφραζαν έντονα συναισθήματα, κάτι που κατάφερνε με την έντονη σκίαση των οφθαλμών και με τη δημιουργία κινημένων μορφών.¹⁷

Οι σχολές γλυπτικής που άνθησαν κατά την ελληνιστική περίοδο ήταν η Αλεξανδρινή Σχολή, η οποία χαρακτηρίζεται από τη γαλήνια έκφραση και το μαλακό δούλεμα του υλικού, ενώ η Περγαμινή Σχολή χαρακτηρίζεται από έντονες κινήσεις και συσπάσεις του σώματος.¹⁸ Άνθησε η Σχολή της Κυρίως Ελλάδας, η οποία διατηρούσε την παράδοσή της και συμπλήρωνε τα γλυπτά έργα με στοιχεία τοπίου. Μεταξύ των σχολών υπήρχαν έντονες και αμοιβαίες επιδράσεις, λόγω των ταξιδιών των καλλιτεχνών.¹⁹ Κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή επικρατεί η σχολή του Πραξιτέλη (Αττική Σχολή) και η σχολή του Λυσίππου (Πελοποννησιακή Σχολή). Ο δρόμος, που άνοιξε ο Πραξιτέλης, οδήγησε στις ελληνιστικές μορφές με τους λεπτούς ώμους, τα μικρά στήθη και τους τονισμένους γοφούς, τις οποίες χαρακτηρίζει προκλητική θηλυκότητα.²⁰ Η ελληνιστική εποχή διακρίνεται από τον έντονο ατομικισμό, ο οποίος οδηγεί στην ανάπτυξη των πορτρέτων με νατουραλιστικές απεικονίσεις μοναρχών βασιλέων και συμπλεγμάτων.²¹

3. Ομοιότητες και διαφορές ως προς την απόδοσή τους στην ύστερη κλασική πλαστική και στην πλαστική της ελληνιστικής περιόδου, όπως εντοπίζονται κατά την περιγραφή δύο χαρακτηριστικών έργων

Ο Ερμής του Πραξιτέλους (εικ. 3) βρέθηκε στο ναό της Ήρας στην Ολυμπία. Χρονολογείται στα 330 π.Χ περίπου. Ο θεός πατά στο δεξί πόδι και στηριγμένος σε κορμό δένδρου, όπου έχει απλώσει το ιμάτιό του,

⁷ Βλ. Στεργίου, Π.

⁸ Κοκκόρου (1995), σ. 269.

⁹ Ο.π. σ. 269.

¹⁰ Ο.π.

¹¹ Βλ. Στεργίου, Π.

¹² Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Πέργαμον (Αρχαιότητα),

Βωμός Διός, Γλυπτός Διάκοσμος.

¹³ Ο.π.

¹⁴ Κοκκόρου (1995), σ. 276.

¹⁵ Ο.π. σ. 276.

¹⁶ Ο.π. σ. 200.

¹⁷ Ο.π. σ. 203.

¹⁸ Βλ. Ασημακόπουλος, Σ.

¹⁹ Ο.π.

²⁰ Βλ. Ασημακόπουλος, Σ.

²¹ Ο.π.

κρατά στο αριστερό χέρι ένα βρέφος, τον Διόνυσο.²² Όταν γεννήθηκε ο Διόνυσος, ο Δίας για να τον προστατέψει από την οργή της Ήρας, τον εμπιστεύθηκε στον Ερμή να τον μεταφέρει στις αδελφές της μητέρας του. Ο Πραξιτέλης απεικονίζει μία στιγμή ανάπαυσης αυτού του ταξιδιού.²³ Στο δεξί χέρι που λείπει, πιθανόν ο Ερμής κρατούσε τσαμπί σταφύλι, σύμβολο του Διονύσου, που έδειχνε στο μικρό θεό.²⁴ Είναι συμπληρωμένα το αριστερό πόδι από το γόνατο και κάτω, η δεξιά κνήμη και το κάτω μέρος του κορμού του δένδρου.²⁵ Το άγαλμα, κύριος εκπρόσωπος του ελληνικού κάλλους, υπέστη επεμβάσεις στα ρωμαϊκά χρόνια όταν μεταφέρθηκε στο Ηραίο.²⁶ Ο μαρμάρινος Ερμής βρέθηκε ακριβώς στο σημείο όπου τον είχε δει ο περιηγητής Πausανίας και είχε διευκρινίσει ότι επρόκειτο για έργο του Πραξιτέλη (γύρω στο 330 π.Χ.). Η τεχνοτροπία του Ερμή αναδεικνύει την προτίμηση για μορφές με σιγμοειδή κάμψη του κορμού που ακουμπούν σε κάθετα στηρίγματα καθώς και για αγάλματα που χαρακτηρίζονται από μαλακές επιμέρους μορφές.²⁷

Εικόνα 3: Ο Ερμής του Πραξιτέλους 330 π.Χ. (φωτ. Υπουργείο Πολιτισμού)

Εικόνα 4: Η Αφροδίτη της Μήλου Μεταξύ β' μισού και τέλη 2ου αι. π.Χ. (φωτ. Βικιπαίδεια)

Η Αφροδίτη της Μήλου (εικ.4) είναι μαρμάρινο άγαλμα, το οποίο βρέθηκε το 1820 σε μία αγροτική περιοχή της Μήλου. Μεταφέρθηκε τελικά στο μουσείο του Λούβρου από Γάλλους αρχαιολόγους, όπου εκτίθεται μέχρι σήμερα. Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Το συγκεκριμένο άγαλμα παριστάνει την Αφροδίτη ημίγυμνη και, μάλλον όπως φαίνεται από τη στάση της, ετοιμάζεται να κάνει το μπάνιο της. Η Αφροδίτη της Μήλου θεωρείται αντιπροσωπευτικό έργο της

²² Βλ. Εκπαιδευτική Πύλη Υπ.Ε.Π.Θ.

²³ Ο.π.

²⁴ Ο.π.

²⁵ Ο.π.

²⁶ Βλ. Υπουργείο Πολιτισμού. Ερμής του Πραξιτέλη.

²⁷ Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Μειζονος Ελληνισμού, Πραξιτέλης.

ελληνιστικής τέχνης, συνδυάζοντας αρμονικά τη γυναικεία ομορφιά και θηλυκότητα. Ο γλύπτης του αγάλματος είναι άγνωστος.²⁸

Χαρακτηριστικό της Αφροδίτης της Μήλου είναι η αίσθηση του βάθους, ενώ το πρόβλημα της συστροφής των μορφών στο χώρο έχει επιλυθεί.²⁹ Στη μορφή της Αφροδίτης διαφαίνεται η κλασικιστική τάση, στην οποία η πλαστική απόδοση μορφής ανάγεται σε υστεροκλασικά πρότυπα (πραξιτέλεια και σκοπαδικά).³⁰ Ωστόσο, το ένδυμα της Αφροδίτης εκφράζει τη διάθεσή της και κάτω από αυτό διαγράφονται τα μέλη του σώματός της.³¹ Η μορφή δεν χρησιμοποιεί βοηθητικά στηρίγματα, όπως ο Ερμής του Πραξιτέλους, αφού στηρίζεται στο ένα της πόδι.³² Φανερή είναι η έντονη κάμψη του κορμού στη μέση, η στροφή των μελών της μορφής σε διαφορετικές κατευθύνσεις και το ιδιαίτερο ανάγλυφο των πτυχών, κάνοντας πιο αισθητή την τρίτη διάσταση,³³ ενώ δίνει την εντύπωση της κίνησης.³⁴

4. Οι νέες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που αναπτύσσονται κατά την ελληνιστική περίοδο σε νέο γεωγραφικό πλαίσιο, οι οποίες δικαιολογούν τις προαναφερόμενες διαφορές

Στην ελληνιστική περίοδο, η συμβατική αφετηρία της οποίας είναι ο θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου, το 323 π.Χ., έπαψαν να υφίστανται οι πόλεις – κράτη και τη θέση τους πήραν τα ελληνιστικά κράτη, οι υπήκοοι των οποίων ανήκαν σε διάφορες εθνότητες με διαφορετική γλώσσα, θρησκεία και παραδόσεις.³⁵ Τα ελληνιστικά βασίλεια εκτεινόταν στον ελλαδικό χώρο, την Αίγυπτο και μέχρι τα βάθη της Ασίας. Ο κάθε μονάρχης, των βασιλείων, κυβερνούσε με απόλυτη εξουσία, ενώ συνέδεε την καταγωγή του με τους θεούς. Αποτέλεσμα ήταν να υπάρξει μίξη αυτών των στοιχείων τα οποία εκδηλώνονται στην τέχνη της ελληνιστικής περιόδου.³⁶

Αρχικά οι ελληνιστικές πόλεις ήταν οικονομικά εύρωστες, αλλά σύντομα επήλθε η παρακμή, αφού τα κέντρα μεταφέρθηκαν στις νέες πόλεις των ελληνιστικών βασιλείων.³⁷ Ο Βωμός της Περγάμου, ιωνικού ρυθμού, που αντιπροσωπεύει την ελληνιστική περίοδο, ξεφεύγει από το κλασικό πρότυπο, όπως είναι ο ναός της Νεμέας με τις κανονικές αναλογίες.³⁸ Τα νέα κέντρα σημείωσαν πρόοδο των επιστημών και της

²⁸ Βλ. Βικιπαίδεια. Η Αφροδίτη της Μήλου.

²⁹ Κοκκόρου (1995), σ. 276.

³⁰ Ο.π. σ. 276.

³¹ Βλ. Ασημακόπουλος, Σ.

³² Βλ. Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου.

³³ Κοκκόρου (1995), σ. 276.

³⁴ Βλ. Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου.

³⁵ Κοκκόρου (1995), σ. 266.

³⁶ Ο.π.

³⁷ Ο.π. σ. 267.

³⁸ Ο.π.

τεχνολογίας, ενώ υπήρχε η δυνατότητα χρηματοδότησης μεγάλων δημοσίων έργων και καλλιτεχνικών δημιουργημάτων από τους ηγεμόνες που απέβλεπαν στην προσωπική τους δόξα.³⁹ Ο Βωμός της Περγάμου εξέφραζε αυτές τις φιλοδοξίες των ηγεμόνων.⁴⁰ Ωστόσο, η ανωδομή του μνημείου διακοσμείται, εκτός από άλογα και Τρίτωνες, με λιοντάρια και με Γρύπες που ήταν στοιχεία της Ανατολής.⁴¹ Αργότερα, επήλθε η παρακμή των πόλεων και έγινε έντονη η αντίθεση των φτωχών υπηκόων από τη μία και των πλουσίων των βασιλικών κύκλων από την άλλη.⁴² Η Αφροδίτη της Μήλου δημιουργήθηκε την περίοδο όπου επικρατούσε ο κλασικισμός,⁴³ η στροφή των υπηκόων των ελληνιστικών βασιλείων στον εαυτό τους και η θεωρητικοποίηση σε ό,τι είχε επιβληθεί από ιστορική αναγκαιότητα.⁴⁴

Επίλογος

Η αρχιτεκτονική της Ύστερης Κλασικής περιόδου εξελίχθηκε και παρουσιάζει σαφείς διαφορές στην Ελληνιστική περίοδο. Αυτό διαπιστώνεται από την αρχιτεκτονική του Βωμού της Περγάμου σε σχέση με την αρχιτεκτονική του ναού του Διός της Νεμέας. Από τη σύγκριση του Ερμή του Πραξιτέλους με την Αφροδίτη της Μήλου διαφαίνονται οι διαφορές και οι ομοιότητες της πλαστικής της Ύστερης Κλασικής Περιόδου και της Ύστερης Ελληνιστικής Περιόδου. Το νέο γεωγραφικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στην Ελληνιστική Εποχή, καθώς και η μίξη στοιχείων διάφορων εθνικοτήτων, επηρέασε την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και της πλαστικής τέχνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κοκκορού – Αλευρά, Γ. 1995. *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας. Σύντομη Ιστορία (1050-50 π.Χ.)*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ασημακοπούλου, Σ. Η Ελληνιστική Πλαστική. Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες. Ημερομηνία πρόσβασης: 22.2.2010
<http://www.arxaiologia.gr/assets/media/PDF/migrated/804.pdf>

Βικιπαίδεια. Η Αφροδίτη της Μήλου. Ημερομηνία πρόσβασης: 22.2.2010
<http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%86%CF%81>

[%CE%BF%CE%B4%CE%AF%CF%84%CE%B7_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%9C%CE%AE%CE%BB%CE%BF%CF%85](http://www.ehw.gr/asiaminor/FORMS/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmalD=5767#chapter_0)

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού. *Πέργαμον (Αρχαιότητα)*, *Βωμός Διός*, *Γλυπτός Διάκοσμος*. Ημερομηνία πρόσβασης: 11.3.2010.
http://www.ehw.gr/asiaminor/FORMS/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmalD=5767#chapter_0

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού. *Πραξιτέλης*. Ημερομηνία πρόσβασης: 22.2.2010.
<http://www2.egiklopedia.gr/imeportal/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmalD=10584>

Εκπαιδευτική Πύλη. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ημερομηνία πρόσβασης: 22.2.2010.
<http://www2.e-yliko.gr/htmls/Fyyl/Istoria/fiiconclas2.aspx>

Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου. *Μήλος*. Ημερομηνία πρόσβασης: 11.3.2010.
<http://www2.egeonet.gr/aigaiio/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmalD=6876>

Στεργίου, Π. *Μουσείο Περγάμου, Βερολίνου*. Το Πατί, on line, Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Ημερομηνία πρόσβασης: 19.2.2010
<http://www.topapi.gr/oldversion/941a.html>

ΤΕΙ Πειραιά. *Χάρτης Ελλάδος*. Ημερομηνία πρόσβασης: 19.2.2010.
<http://hellas.teipir.gr/prefectures/greek/Korinthias/Nemeaarxaiol.htm>

Τουριστικές Διαδρομές. *Νεμέα*. Ημερομηνία πρόσβασης: 19.2.2010
<http://www.korinthia.net/diadromes-nemea.htm>

Υπουργείο Πολιτισμού. *Ερμής του Πραξιτέλη*. Ημερομηνία πρόσβασης: 22.2.2010
http://www.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=8898

Υπουργείο Πολιτισμού. Φωτ. *Ερμής του Πραξιτέλη*. Ημερομηνία πρόσβασης: 22.2.2010.
http://www.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=7126

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Ο.π.

⁴¹ Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Πέργαμον (Αρχαιότητα), Βωμός Διός, Γλυπτός Διάκοσμος.

⁴² Κοκκορού (1995), σ. 269.

⁴³ Ο.π. σ. 276.

⁴⁴ Ο.π. σ. 269.